

ДОКУМЕНТАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАТИСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ЗЕМСТВАХ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Розглянуто питання організації документаційного забезпечення земських статистичних досліджень у регіонах України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Охарактеризовано комплекси документації, які відображають основні етапи статистичних робіт земських установ.

Ключові слова: земства, статистичні дослідження, статистичні служби, матеріали земської статистики, документаційне забезпечення.

Рассмотрено вопросы организации документационного обеспечения земских статистических исследований в регионах Украины во второй половине ХІХ – начале ХХ ст. Охарактеризованы комплексы документации, отражающие основные этапы статистических работ земских учреждений.

Ключевые слова: земства, статистические исследования, статистические службы, материалы земской статистики, документационное обеспечение.

Questions of organization documental securing zemstvo's statistical researchings in regions of Ukraine in the second half of ХІХ – in beginning of ХХ c. examine in the article. Characterize complexes of documentation those reflect principal stages of statistical works zemstvo's institutions.

Key words: zemstvos, statistical researching, statistical services, materials of zemstvo's statistics, documental securing.

Важливим напрямом діяльності земських установ України була організація статистичних досліджень у різних сферах місцевого життя. Їх результати мали стати основою для розробки земської стратегії в процесі культурно-господарського облаштування українських регіонів. Своїми практичними досягненнями земства України багато в чому завдячують саме ефективній системі статистичних досліджень. Успіхи земської статистики на теренах українських губерній стали достатньою підставою для зарахування її фундаторів (О. Русова, В. Варзара, О. Шлікевича, Ф. Щербини, В. Арнольда та ін.) до кола визначних представників світової і вітчизняної статистичної думки.

Унаслідок інтенсивних статистичних досліджень у земських установах України сформувався величезний масив документації, яка репрезентувала весь перебіг статистичних робіт – від організації статистичного апарату, розробки програм досліджень до наукового оформлення їх результатів. Матеріали земської статистики склали вагомий частину документальної спадщини земств. Їх ґрунтовне вивчення створює передумови не лише для наукової реконструкції історії земської статистики, але й відкриває значні перспективи студіювання різних аспектів культурно-господарського життя українських регіонів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

На сучасному етапі документація, яка відображає процес земських статистичних досліджень, найповніше представлена у фондах державних архівів України та їх науково-довідкових бібліотек. Проте сконцентровані в державних архівах земські документи являють собою лише залишки колишнього документального багатства. Більша їх частина загинула в умовах військово-політичних катаклізмів й господарських негараздів першої половини ХХ ст. Статистичні матеріали земських установ частково збереглися у фондах двох центральних (ЦДІАК України, ЦДАВО України) і 19 обласних державних архівів України, а також Державного архіву Автономної Республіки Крим та Комунальної установи «Ізмаїльський архів». У трьох архівних установах – Державному архіві Автономної Республіки Крим, Державному архіві Житомирської області й Державному архіві Запорізької області – документація земсько-статистичних досліджень виділена в окремі фонди статистичних бюро губернських і повітових земств, у решті – інтегрована до складу інших фондів земських установ (губернських, повітових і волосних управ, навчальних закладів, лікарень тощо). В жодному з них наявний комплекс статистичних матеріалів не відображає повного циклу статистичних досліджень, що створює серйозні

перешкоди для дослідників статистичної спадщини земств.

Упродовж останніх десятиріч в Україні спостерігається стійке зростання дослідницького інтересу до матеріалів земської статистики як історичного джерела [1–2]. Втім науковці через брак відповідних архівних першоджерел здебільшого оперують текстами друкованих видань праць земських статистиків [3–10]. Значно рідше в центрі уваги істориків-джерелознавців опиняється первинна статистична документація земств певних регіонів України [11]. Обмеженість знань про систему документаційного забезпечення статистичних досліджень спричиняє формування хибних уявлень про характер і структуру матеріалів земської статистики [12, с. 91–96; 13, с. 359], а звідси – суттєво впливає на визначення інформаційного потенціалу даного джерельного комплексу.

Різні за глибиною, масштабом та інтенсивністю обліково-статистичні роботи здійснювалися земськими установами впродовж усього більш ніж 50-річного періоду їх діяльності на території України – від перших спроб оцінки наявних господарських і фінансових ресурсів наприкінці 60-х – на початку 70-х років XIX ст. до планомірних статистичних досліджень у різних галузях місцевого культурно-господарського життя на початку XX ст. Особливості формування та розвитку земської статистики в різних регіонах України досить повно відображені в останніх наукових дослідженнях [14–22]. Тож зупинимося на ключових моментах організації документаційного забезпечення земських статистичних досліджень.

У практиці статистичних робіт земств України поступово склалися два функціонально взаємопов'язані типи досліджень – статистика основна (для вивчення довготривалих змін) і поточна (для вивчення швидкоплинних змін). До основних земсько-статистичних досліджень відносилися одночасні подвірні переписи й бюджетні обстеження господарств, різні оціночні, господарські, медико-санітарні описи окремих місцевостей, населених пунктів тощо. Постійний моніторинг земствами динаміки культурно-господарського розвитку регіонів забезпечувався через узагальнення даних регулярної реєстрації різних явищ і процесів (записи спостережень кореспондентів, інформація поточної звітності установ). Повноцінне використання обох типів дослідження гарантувало надійне інформаційне підґрунтя різнопланової діяльності земських установ. Напрацювання основної і поточної земської статистики знайшли найактивніше застосування при вирішенні питань фінансового забезпечення земства (оцінка майна), розвитку аграрного виробництва, транспортної інфраструктури, надання продовольчої допомоги населенню, медико-санітарного облаштування регіонів, модернізації культурно-освітньої галузі.

І основні, і поточні статистичні дослідження земств передбачали функціонування спеціального службового апарату в структурі їх виконавчих органів – земських управ. Наприкінці 1860 – у 1870-х роках більшість земських управ при здійсненні статистичних робіт намагалися обмежитися наявним

штатом канцелярських службовців (секретар, діловоди, писарі), які працювали під наглядом уповноважених членів управи. Їх функції фактично зводилися до обробки й узагальнення первинної статистичної інформації, отриманої анкетним способом від різних установ, підприємств, господарств та ін.

Першим кроком до професіоналізації службового апарату земської статистики стало виокремлення серед канцелярських службовців посади «статистичного агента» [22, с. 28]. Згодом у структурі губернських земських управ (а інколи й повітових управ) утворюються окремі статистичні органи – відділення, бюро, столи – з власним персоналом службовців-статистиків, які були спроможні забезпечувати повний цикл статистичних робіт. За часом виникнення їх можна розташувати в наступній послідовності: Херсонська (1873), Чернігівська (1876), Харківська (1880), Полтавська (1881), Катеринославська (1883), Таврійська (1884), Київська, Волинська і Подільська (1911) губернії. Для нагляду за роботою статистиків подекуди створювалися статистичні комісії в складі земських гласних, членів управ, спеціалістів. Засновані як тимчасові підрозділи земських управ для забезпечення переоцінки нерухомого майна – головного об'єкта земського оподаткування – статистичні служби з часом перетворювалися на неодмінний компонент їх організаційної структури. Первинна утилітарна функція майнової оцінки поступалася місцем багатоаспектним завданням інформаційно-аналітичного забезпечення практичної діяльності земств.

На території українських губерній набули поширення земські статистичні служби як централізованого, так і децентралізованого типів. Перший тип, який серед земств України отримав найбільше розповсюдження, відзначався концентрацією всього обсягу робіт у статистичній службі губернського земства без формування інституту повітових (дільничних) статистиків. Другий тип передбачав існування центрального статистичного відділення (бюро) при губернській земській управі з підпорядкованими їй філіальними відділеннями (бюро) в кожному повіті або групі повітів. Цю останню організацію вперше було успішно апробовано на теренах Херсонської губернії у 80-х роках XIX ст. [23, с. 121–122].

Штатний розклад статистичних служб не відзначався стабільністю. На динаміку їх кількісного та якісного складу впливали численні фактори, серед яких визначальними слід уважати місце статистики серед пріоритетних напрямів діяльності конкретного земства, рівень довіри в середовищі земців та місцевої адміністрації до службовців-статистиків, й, зрештою, масштаби та глибина здійснюваних статистичних досліджень. Найчастіше штати земської статистичної служби були представлені посадами завідувача, кількох статистиків і рахівників. Для здійснення статистичних переписів та обстежень апарат служби тимчасового розширювався за рахунок персоналу реєстраторів. Крім цього, налагодження поточної земської статистики зумовлювало формування на місцях розгалуженої мережі добровільних кореспондентів. З часом статистичний апарат міг сягати

вважаючих розмірів. Так, якщо у 1883 р. в Полтавській губернії за рахунок губернського кошторису при губернській управі утримувалися завідувач статистичного бюро, чотири службовця-статистика з чотирма помічниками й два рахівника [24, с. 891], то через три десятиріччя персонал статистичного бюро складався вже з 50 осіб, які під орудою завідувача працювали у відділі оціночних робіт (18 статистиків, технік з помічником, діловод, 6 рахівників і позаштатний реєстратор), відділі з розробки матеріалів подвійного перепису (статистик з помічником, 4 штатні й 3 позаштатні рахівники), відділі поточної статистики (4 статистика, їх помічник, діловод і 6 рахівників). Крім цього, у повітах під наглядом статистиків працювало понад 400 тимчасових реєстраторів з обліку земель, а відділ поточної статистики спирався у своїй роботі на кореспондентську мережу з 844 осіб [25, с. 77]. Отже, в результаті розширення функціонального призначення статистичних служб відбувалася еволюція їх організаційної структури, удосконалення кадрового складу. Вони поступово перетворювалися на повноцінні дослідні інституції – центри наукового вивчення регіонів України.

Важливу роль в організації роботи статистичної служби відігравала особа її керівника. Успіхами в постановці земської статистики в окремих регіонах України місцеві земства мають завдячувати постатям таких визначних статистиків, як О. Русов, П. Червінський, Г. Ротмістров, К. Вернер, В. Пругавін, С. Жилкін та ін.

Спеціальні статистичні дослідження здійснювалися й іншими службовими підрозділами земських управ – агрономічними, страховими, медико-санітарними й ветеринарними відділами, відділами шкільної й позашкільної освіти тощо. В цьому випадку заняття статистикою виступали своєрідним доповненням до функціональних обов'язків агрономів, лікарів, ветеринарів, страхових агентів та ін. земських службовців. Утім, чимало з них відзначилися оригінальними напрацюваннями на ниві статистики, а деякі (М. Уваров, М. Тезяков, О. Корчак-Чепурківський, В. Арнольд та ін.) – стали фундаторами нових напрямів у статистичних дослідженнях.

Успішність земсько-статистичних досліджень багато в чому визначалася рівнем постановки їх документального забезпечення. Перші спроби здійснення обліково-статистичних робіт земствами України демонстрували наслідування діловодної і статистичної практики адміністративних установ. Наприклад, перше в Україні земське статистичне бюро, створене в 1873 р. у Херсонській губернії, скоріше нагадувало канцелярський придаток до апарату губернської земської управи, ніж самостійну дослідну інституцію. Орієнтуючись на традиції урядової статистики, херсонські статистики три роки своєї діяльності витратили на марні спроби пристосування анкетної методики збирання інформації для потреб земської статистики [26, с. 168–171]. У подальшому відмова від безоглядного впровадження спадщини урядової статистики на земському ґрунті ознаменувала появу такого оригінального явища як земська статистика. Головними джерелами

формування теорії і практики земсько-статистичних досліджень стали інструктивні вказівки керівних органів земства, методичні рекомендації статистичних з'їздів та нарад, і, власне, отриманий раніше досвід статистичних робіт.

У процесі будь-якого статистичного дослідження виділяється ряд основних етапів: 1) розробка програми дослідження; 2) збирання інформації; 3) зведення та обробка зібраних даних, 4) публікація результатів дослідження. Реалізація кожного етапу дослідження пов'язана з формуванням специфічних комплексів документації. Загалом усю сукупність документів земсько-статистичних досліджень за видовою ознакою можна поділити на дві групи: 1) діловодні документи, що відображають мету, завдання, способи та методи проведення досліджень, 2) власне статистичні матеріали, представлені документами первинного обліку, чорновими зведеннями даних і публікаціями отриманих результатів. Розглянемо більш докладно комплекси документів, які утворювалися на різних етапах земсько-статистичного дослідження.

Інформація про підготовку, проведення та підведення підсумків статистичних робіт найповніше представлена в матеріалах земського діловодства. До 1893 р. ініціатива започаткування системних земсько-статистичних досліджень у тому чи іншому регіоні походила, як правило, із земського середовища (гласні, члени управ). Тому функціонування земських статистичних служб повністю визначалося керівними органами земств – земськими зібраннями й управами. Статистичні служби створювалися за рішеннями земських зібрань, які визначали їх штатний розклад, фінансування, принципи, завдання та напрями діяльності. Земські управи здійснювали безпосереднє керівництво практичною діяльністю статистиків, вирішували поточні виробничі питання, формували персональний склад статистичних служб. Таким чином, найважливішими документами, в яких фіксувався перебіг статистичних досліджень кожного земства, слід уважати журнали, протоколи та стенограми засідань земських зібрань й утворених ними (в окремих випадках) тимчасових і постійних статистичних комісій, звітно-довідну документацію земських управ. Після 1893 р., коли до справи земської статистики долучилася адміністративна влада, хід оціночно-статистичних робіт земств також почав відображатися в журналах і протоколах засідань губернських та повітових оціночних комісій, які склалися з представників земств і місцевих державних установ під головуванням предводителів дворянства.

Іншу велику групу зазначених діловодних матеріалів складає діловодна документація самих земських статистичних служб (відділень, бюро, столів) – журнали засідань, звіти й доповіді управі про їх діяльність, плани робіт, робочі програми та інструкції, листування тощо. Особливий інтерес тут викликають підготовлені спеціалістами проекти раціональної постановки статистичних робіт, яким з певних причин не судилося бути реалізованими. Таким, зокрема, був докладно розроблений у 1913 р. завідувачем статистичного бюро Волинського губер-

нського земства О. Мухіним «Проект плану работ по оценке недвижимых имуществ в Вольнской губернии» [27], який втілити в життя завадили події Першої світової війни. Також важливе значення для організації та проведення земсько-статистичних досліджень у регіонах України мали зафіксовані у відповідних діловодних документах рекомендації статистичних з'їздів і нарад як загальнодержавного, так і місцевого рівня.

Підготовчі роботи до будь-якого статистичного дослідження починалися з укладання його програми. Її зміст визначався метою і завданнями конкретного типу досліджень, їх спрямованістю. Найбільш докладними й насиченими були програми основної земської статистики – оціночно-статистичних описів нерухомого майна, подвірних переписів, бюджетних обстежень господарств тощо. Всі вони в залежності від регіональної специфіки мали численні варіації в різних земствах України. Програми оціночної статистики орієнтувалися на визначення цінності й прибутковості земельного майна, міської нерухомості, різних промислових і торгівельних закладів. Спільною рисою програм земської оціночної статистики в Україні стала їх підкреслена увага до умов та обставин функціонування землеробського господарства як основного об'єкта земського оподаткування. Звідси в них великою була питома вага питань щодо з'ясування впливу природно-географічних й етнокультурних факторів на господарську діяльність населення [28]. «Батько» земської статистики в Україні О. Русов у своєму листі до М. Кулябка-Корецького підкреслював, що під час оціночних робіт «вводив до опису повітів усю програму Страбона (*географія, топографія, хорографія, ентопографія, аерографія, метеографія, етнографія, ергастографія і т. ін., і т. ін. -графія*)» [29, арк. 10]. Ще більшим розмаїттям відзначалися програми подвірних переписів, що, на відміну від оціночних описів, спрямовувалися на встановлення більш широкій картини соціально-економічного розвитку регіонів. Тут пріоритетами статистиків було вивчення народонаселення, способів його господарювання, форм землеволодіння та землекористування, устрою та складу господарства (земля, будівлі, інвентар, худоба), збуту й купівлі продукції, найму робочої сили тощо [30, с. 67]. Значною деталізацією досліджуваних показників характеризувалися й програми інших одночасних земсько-статистичних досліджень – бюджетних, санітарних, шкільних та ін. обстежень.

Програми поточної земської статистики склалися виходячи з пріоритетів культурно-господарської діяльності конкретного земства. Вони були різними за формою та змістовним наповненням. Умовно всі програми поточної статистики можна розділити на дві групи: 1) програми, орієнтовані на збір даних регулярного характеру і 2) програми, орієнтовані на виконання одноразових доручень земства у вивченні різних питань. У першому випадку, зібрані за допомогою добровільних кореспондентів, через посередництво земських й адміністративних установ статистичні дані, ставали джерелом для періодично оприлюднюваних зведень (бюлетенів, хронік,

оглядів), в іншому – для монографічних досліджень або ж доповідей управи з окремих проблем. Глибиною розробки й тематичним розмаїттям програм поточної статистики відзначалися земства Херсонської і Полтавської губерній, у яких системні поточні дослідження здійснювалися найдовше серед українських земств (з 80-х років XIX ст.) [14, с. 136].

Програми досліджень реалізовувалися через збирання відповідної статистичної інформації за спеціальною методикою. Земські статистики практикували способи суцільного й вибіркового статистичного обстеження об'єкта спостереження, використовуючи в залежності від типу дослідження експедиційний (екскурсивний), кореспондентський та анкетний методи отримання даних. В основній земській статистиці домінував експедиційний метод, який передбачав особисте відвідування досліджуваних місцевостей й заповнення за результатами безпосереднього спостереження спеціально розроблених у відповідності до програми дослідження бланків (поселенних списків, пообщинних бланків, подвірних карток тощо). Формуляр подібного бланку відзначався складною структурою і являв собою адаптований для практичної роботи варіант програми дослідження в табличній формі [31, с. 3–4]. Експедиційним обстеженням передувала копітка підготовча робота статистиків, яка полягала у відбиранні потрібних для дослідження даних з обліково-статистичних і діловодних документів місцевих установ. Важливими першоджерелами були матеріали генерального і спеціального межувань, реєстри нотаріусів, записи на володіння, викупні справи, клірові відомості, окладні й конторські книги тощо. Заповнення самих бланків, як правило, здійснювали запрошені земством тимчасові реєстратори, керуючись настановами спеціально складених інструкцій [31, с. 15–26]. Збирання статистичної інформації супроводжувалося веденням допоміжної реєстраційної документації (повістки власникам, облікові картки, списки домогосподарств) [11, с. 89]. Загалом найбільший комплекс первинних статистичних документів сформувався саме в ході подвірних переписів господарств й оціночно-статистичних описів нерухомого майна. За підрахунками А. Зубка, на території України за час існування земств подвірні переписи проводилися в 52 повітах шести губерній Лівобережної і Південної України, при чому в 15 повітах Полтавської губернії – тричі, а в 11 повітах інших губерній – двічі [14, с. 137]. Земськими оціночними роботами були охоплені всі дев'ять українських губерній. Зрештою земські статистики були безпосередньо задіяні в ході загальноросійських сільськогосподарського (1916 р.) та сільськогосподарського й поземельного (1917 р.) переписів.

Статистичні спостереження в поточній земській статистиці за рівнем повноти й достовірності отримуваної інформації поступалися аналогічним спостереженням в основній земській статистиці. В основі їх лежали передусім кореспондентський і анкетний методи збирання даних, що передбачали регулярні надходження відомостей від добровільних кореспондентів, представників волосної і сільської адміністрації, вчителів, лікарів та ін. осіб за спеціаль-

ною програмою. Певну інформацію поточного характеру статистики безпосередньо отримували з інших джерел, зокрема, обліково-реєстраційної документації різних місцевих установ, закладів, підприємств тощо. Наприклад, у південноукраїнських губерніях удало себе зарекомендував досвід карткової реєстрації відомостей про сільськогосподарських робітників на організованих земствами лікувально-продовольчих пунктах у великих центрах найму робочої сили [32, с. 75].

Важливим етапом у процесі статистичних досліджень були обробка і зведення зібраної статистичної інформації. Цей етап традиційно вважається найбільш проблемною ланкою в земсько-статистичних роботах [2, с. 53; 14, с. 133]. Його недоліки були особливо помітними в основній земській статистиці. Відсутність чіткого економічного обґрунтування методики зведення статистичних даних часто зумовлювала формалізацію ознак їх систематизації, а звідси – обмеження можливостей для їх наукового аналізу та інтерпретації. Так, зведення відомостей перших за часом подвірних переписів являли собою систематизовані за суто територіальною ознакою (по населених пунктах, громадах) сукупності абсолютних, відносних і середніх цифрових показників, фактично непридатних для подальшого студіювання.

У земській статистиці головною формою репрезентації зведених статистичних даних виступала статистична таблиця як найбільш раціональний і наочний спосіб викладу результатів дослідження. Поступове вдосконалення методики групування статистичних даних спричинило перехід від простих до групових і комбінаційних таблиць, які дозволяли виявити й охарактеризувати взаємозв'язок різних показників та їх розвиток у просторі й часі [33]. Поряд з табличною формою узагальнення даних у земській статистиці практикувалася й описова форма, а також їх комбінації.

Результати обробки зібраних даних земської статистики оприлюднювали у формі численних статистичних видань. Лише далеко неповний перелік земсько-статистичних публікацій на території України, наведений у бібліографічному покажчику В. Григор'єва, складається з 1116 позицій [34]. Статистичне бюро Полтавського губернського земства – одна з найбільш продуктивних земських статистичних служб в Україні – за 35 років активної діяльності (1881-1916 рр.) видало друком 51 найменування видань у 430 окремих томах, не рахуючи статистичних публікацій у періодичній пресі [35]. Отже, земські статистичні видання наприкінці XIX – на початку XX ст. перетворилися на один із наймасовіших різновидів місцевих видань на території України.

Комплекс статистичних видань земств відзначався значним видовим розмаїттям. За змістом і спрямованістю їх можна умовно поділити на три групи: 1) видання з основної статистики; 2) періодичні й продовжувані видання поточної статистики й 3) публікації монографічних досліджень статистиків з різних питань.

Серед видань з основної статистики найбільш розповсюдженими були матеріали подвірних переписів і матеріали майнової оцінки, що видавалися у вигляді серій збірників по окремих губерніях. Дані подвірних переписів, як правило, публікувалися під назвою «Збірників», «Зводів» і «Матеріалів» й містили табличні зведення різноманітних статистичних показників по волостях і повітах з короткими текстовими поясненнями. В якості прикладу структури подібного видання можна навести збірник матеріалів третього подвірного перепису в Полтавській губернії (1910) по Золотоніському повіту. Збірник складався з передмови, пояснень до таблиць, переліку одиниць підрахунку, таблиць економічного становища господарств по населених пунктах і волостях повіту, відомостей про економічне становище господарств різної земельної забезпеченості (груповий підрахунок), відомостей про професійні заняття окремих господарів і членів їх родин, таблиць з характеристикою положення кустарів та ремісників, відомостей про найману працю в господарствах різних категорій, списку населених пунктів повіту, а також додатку з програмно-методичними матеріалами перепису [31, с. I-II]. Видання матеріалів оціночних описів включали збірники даних з оцінки землі, нерухомого майна, промислових і торгівельних закладів за окремими повітами і їх підсумкових зведень по губернії загалом. Класичними зразками видань оціночно-статистичного характеру в Україні можна вважати «Матеріали для оцінки земельних угодий, собраные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе» у 15 томах (1877-1887) й «Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії» у 6 томах (1883-1890), виконані в межах так званого чернігівського типу земської статистики. Характерною була структура подібних видань: передмова, текстові розділи «Територія і населення», «Землеволодіння й землеробство», «Сільсько-господарські угіддя та їх продуктивність», «Звід оціночних даних», додатки з таблицями, діаграмами, схемами, картами [36, с. I-III]. Загалом публікації оціночного характеру домінували в комплексі видань основної земської статистики.

Головним результатом поточних статистичних досліджень була підготовка різноманітних періодичних і продовжуваних видань з відомостями оперативного характеру. Різними земствами в Україні видавалися щорічні «Сільськогосподарські огляди», «Огляди народної освіти», «Медико-санітарні огляди», а також спеціалізована періодика – щоквартальні та щомісячні «Бюлетені про стан сільського господарства», «Ціни на продукти сільського господарства», «Метеорологічні бюлетені», «Лікарсько-санітарні хроніки», «Ветеринарні хроніки» та ін. Зведені дані поточної статистики в різних галузях земського господарства публікувалися в «Щорічниках», «Календарях» і «Статистичних довідниках» окремих земств. Найбільшою продуктивністю в цьому напрямі відзначалася робота статистиків Полтавського губернського земства, які регулярно готували «Ежегодник Полтавского губернского земства» (1895-1913), «Полтавский земский календарь» (1907-1909), «Статистический справочник по

Полтавской губернии» (1910-1917) і навіть намагалися реалізувати проект «Статистического справочника по Югу России» (1910) [35, с. 8, 11].

Величезний масив земсько-статистичних видань утворився внаслідок спеціальних досліджень різних проблем земської діяльності. Частина з них була спрямована на підбиття підсумків діяльності земських установ у певних галузях, більшість – орієнтувалася на вирішення актуальних для земства питань місцевого культурно-господарського життя. Серед останніх – дослідження природно-географічних умов окремих регіонів, складу й руху народонаселення, його фізичного здоров'я, рівня освіченості, господарської діяльності тощо [2, с. 52–53]. Їх широке використання в практиці земського господарювання відкривало перспективи для успішної модернізації

соціально-економічного й культурного розвитку регіонів України.

Таким чином, успішність організації та проведення статистичних досліджень земськими установами України була нерозривно пов'язана з ефективністю постановки їх документаційного забезпечення. Поступове удосконалення методики документування статистичних досліджень посприяло перетворенню земської статистики в надійний фундамент інформаційно-аналітичного забезпечення земської діяльності. В процесі земських статистичних досліджень сформувався різноманітний за формою, складом і змістом комплекс ділових і статистичних матеріалів, які слугують важливим джерелом вивчення історичного розвитку українських регіонів у другій половині XIX – на початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зубко А. М. Значення матеріалів земських подвірних переписів для дослідження історії України періоду капіталізму // Вісник Київського університету. Історичні науки. – К., 1986. – Вип. 28. – С. 73–79.
2. Воронов В. Земська статистика як джерело з історії України (кінець 1860-х рр. – 1917 р.) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Київ-Хмельницький, 2002. – Т. 8. – Ч. II. – С. 45–55.
3. Траверсе О. «Ежегодник Полтавского губернского земства» як джерело до вивчення соціально-економічної історії краю кінця XIX – початку XX ст. // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали. – Полтава, 1994. – С. 77–82.
4. Дроздова О. Видання Статистичного бюро Полтавського губернского земства як джерело краєзнавчих відомостей // Бібліотечна планета. – 2001. – № 1. – С. 35–36.
5. Макієнко О. А., Єжова О. В. Земські статистичні описи Херсонської губернії як джерело вивчення демографічної ситуації на Півдні України у 80-х роках XIX ст. // Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2003. – Вип. 11. – С. 11–24.
6. Куліков В. О. Земська аграрна статистика Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. (переписи селянських та поміщицьких господарств) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія. – Харків, 2003. – Вип. 35(594). – С. 169–179.
7. Куліков В. О. Земська аграрна статистика Харківської губернії кінця XIX – початку XX ст. (бюджетні обстеження селянських господарств, епізодична й поточна статистика) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія. – Харків, 2004. – Вип. 36 (633). – С. 289–298.
8. Петров О. О. Праці земських статистиків як джерела суспільної та історичної думки другої половини XIX – початку XX ст. // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 36–43.
9. Герінбург О. В. Еміграційні процеси кінця XIX – початку XX ст. в Херсонській губернії за працями земських статистиків // Український селянин : зб. наук. праць. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 51–54.
10. Крилова А. М. Земські статистичні публікації як джерело дослідження землеволодіння етнічних та соціальних груп Північного Приазов'я // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. XXVIII. – С. 446–451.
11. Крилова А. М. Описово-статистичні документи земського обслідування Мелітопольського повіту 1912 року як джерело до вивчення землеволодіння окремих населених пунктів // Наукові записки : зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2009. – Т. 18. – С. 79–90.
12. Кузовова Н. М. Земські видання як джерело з історії Херсонщини та чинник розвитку її духовного життя // Наукові записки / Херсонський краєзнавчий музей. – Херсон, 2005. – С. 88–100.
13. Волос О. В. Земські матеріали як джерело пізнання етнічної історії краю // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2007. – Вип. XXI. – С. 358–361.
14. Зубко А. М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864-1917 рр.) // Український історичний журнал. – 1988. – № 3. – С. 130–138.
15. Гапієнко А. З історії розвитку чернігівської земської статистики // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2. – С. 49–65.
16. Макієнко О. З історії розвитку та діяльності земської статистичної служби в Херсонській губернії (70-80-ті роки XIX ст.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 5. – С. 119–129.
17. Обметко О. М. До питання про розвиток земської статистики в Україні // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2000. – № 6. – С. 129–133.
18. Петров О. О. Діяльність статистичних закладів Катеринославського земства // Гуманітарний журнал. – 2002. – № 1. – С. 102–110.
19. Бобков В. В. К истории земско-статистических исследований в Таврической губернии (1884-1889) // Культура народов Причерноморья. – 2003. – № 46. – С. 122–127.
20. Тарасенко О. В. Розвиток статистичної справи в земствах Південно-східної України (90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.) // Історичні і політологічні дослідження. – 2004. – № 4(22). – С. 60–66.
21. Дорошок Н. Чернігівська земська статистика у 70-80 рр. XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2-3(86-87). – С. 163–167.
22. Штат губернской и уездных земских управ Херсонской губернии с 1865 по 1875 год // Приложения к отчету Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865-1874. – Херсон, 1875. – С. 25–28.
23. Макієнко О. Олександр Русов – організатор земської статистики в Херсонській губернії // Україна соборна: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. III. – С. 115–125.
24. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за вторые четыре трехлетия (с 1883 по 1894 г. вкл.). – Полтава, 1901. – Вип. II. – XII, С. 529–1238.
25. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1913 год. – Полтава, 1914. – Вип. I. – II+257+182 с.
26. Макієнко О. А. Статистичне бюро Херсонського земства: проблеми створення та діяльності // Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2002. – Вип. 7. – С. 163–173.

27. Проект плана работ по оценке недвижимых имуществ в Волынской губернии / Об-во исследователей Волыни. – Житомир, 1913. – 55 с.
28. Руссов А. А. Областное начало в земской статистике // Степ: Херсонський белетристичний збірник. – СПб., 1886. – С. 351–391.
29. ІР НБУВ, ф. 84, № 1-75, 135 арк.
30. Свамицкий Н.А. Земские подворные переписи (обзор методологии). – М., 1961. – 556 с.
31. Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии 1910 года. Золотоношский уезд / Стат. бюро Полтав. губ. земства. – Полтава, 1913. – XXXI+276+29 с.
32. Герінбург О. В. Вивчення земськими лікарями Херсонської губернії медико-санітарного стану сільськогосподарських працівників // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. XXVIII. – С. 74–78.
33. Мекшун Л. Роль української земської статистики у створенні групових та комбінаційних таблиць у кінці XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 145–148.
34. Григорьев В. Н. Предметный указатель материалов в земско-статистических трудах с 1860-х годов по 1917 г. : в 2-х вып. – М., 1926-1927.
35. Список изданий статистического бюро Полтавского губернского земства (1881-1916). – Полтава, [1917]. – 21 с.
36. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: В 6 т. / сост. стат. отд. при Херсон. губ. земской управе. – Т. 2 : Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1886. – III+547 с.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© О. А. Макієнко, 2011

Стаття надійшла до редколегії 07.02.2011